

منابع اسلامی

بایسته ها و پیچیدگی ها

محمد‌هادی یعقوب نژاد*

منابع اسلامی، نمودار فرهنگ ارجمندی است مشتمل بر مباحث و مقولات مؤثر در زندگی فردی و اجتماعی انسان. بدون تردید حجم اطلاعات در موضوعات یاد شده با پیشینه هزاره رشد اسلام، همچنان در حال گسترش است؛ محدودیت فرصت ها و گذر زمان، دستیابی به این اطلاعات فزاینده، ارزشمند و مورد نیاز را با دشواری و موانع پرشماری روبرو کرده است و آنچه بر این دشواری افزوده است، خلأ وجود زبان کنترل شده و مشترک در اصطلاحات کاربردی و نبود نظام پژوهشی تعریف شده و مورد وفاق (نسبی) در منابع و متون دینی و سازماندهی معارف اسلامی بر اساس آن است. این نوشتار حل پاره ای از مشکلات یاد شده را به ساماندهی اطلاعات اسلامی و تدوین اصطلاحنامه موکول نموده، به بررسی این دو مقوله پرداخته است. نویسنده معتقد است: باید اندیشه و روان اسلامی به ساماندهی اطلاعات خود همت کنند و بر این ادعا با بیان دلایلی اصرار دارد؛ همچنین ساماندهی اطلاعات اسلامی را بدون آماده کردن زیرساخت های آن ناممکن می داند. وی تدوین اصطلاحنامه علوم اسلامی را یکی از زیرساخت های عمده در ساماندهی منابع و اطلاعات اسلامی و دسترسی درست به آنها می داند و ضمن توجه دادن به آغاز این کار بزرگ در حوزه علمیه قم، پیچیدگی های خاص آن را گوشزد می نماید.

الف) ضرورت ساماندهی اطلاعات در منابع اسلامی

بررسی درباره این عنوان، به عواملی باز می گردد که در ادامه آنها را از نظر می گذرانیم.

۱. ماهیت معارف اسلامی: اصولاً دین داعیه دار نظام فکری و مهندسی جامع برای زندگی فردی و اجتماعی انسان است.

ارتباط وثیق و همه جانبه ای میان معارف، گزاره ها و مقولات دینی وجود دارد و این ارتباط را نه تنها در تأویل و بطن خود-دین - با عوالم آفرینش می بینیم، بلکه در ظواهر گزاره های دینی، پیوستگی و ارتباط معنایی، تبیین و تشریح شده است. با این خصوصیت، ارائه نظام معرفتی، طبق همان ارتباط معناشناختی درون دینی و مهندسی تشریح شده، ضروری می نماید. عرضه معارف اسلامی با گسست از این ارتباط جامع معنایی، علاوه بر جداانگاری موضوعات اسلامی از منزلت و مرزهای معرفتی، یادآور تشبیه معروف «لمس و احساس محدود اندام موزون» است که هر لحظه، بخشی از آن لمس و احساس می شود؛ هر چند آنچه اظهار می شود برابر احساس است و این هر دو، بخشی از آن وجود کامل و تمامی است که باید در تمام ابعاد با یکدیگر دیده و ارائه می شد؛ بنابراین ماهیت معارف دینی، دارای نظام اندام واره ای جامعی است که ارائه کامل و تام آن، متناسب با مرزهای معنایی تعیین شده، نیازمند ساماندهی و نظام بخشی واژه های کلیدی و عنوان عای موضوعی با تعیین

* عضو هیئت علمی و رئیس مرکز اطلاعات و مدارک اسلامی وابسته به معاونت پژوهشی دفتر تبلیغات اسلامی حوزه علمیه قم.

سلسله مراتب معنایی آنها است؛ تا بر اساس آن محتوای اطلاعات موجود در منابع اسلامی به درستی ساماندهی شود.

۲. اهمیت تنظیم شبکه معنایی: بخشی از عنوان‌ها و کلیدواژه‌های موجود معارف اسلامی از زادگاه بومی خویش جدا شده، به سرزمین علمی دین انتقال یافته، مورد پذیرش متخصصان در رشته‌های مختلف علوم اسلامی نیز قرار گرفته‌اند. در مواردی این واژگان امضایی چند کاربردی شده‌اند و در مواقعی هم معنای اولیه خود را از دست داده، پوشش جدیدی از معنا بر گرفته‌اند؛ هر چند این پوشش جدید باتوجه به فرهنگ و نیاز معناشناختی درون دینی شکل یافته است و ارائه آن نیز همواره در نظام معناشناختی واژگان در فرهنگ دینی انجام می‌گیرد. تنظیم اصطلاحات در یک شبکه معنایی منسجم و ارائه اصطلاحات چندوجهی، مشترکات، همچنین نشان دادن اصطلاحات جدید و قدیم، متداول و متروک، نقش به‌سزایی در فرایند پژوهش ایفا نموده، سرانجام در ساماندهی اطلاعات اسلامی مؤثر خواهد بود.

۳. جامع‌نگری: یکی از مشخصه‌های بارز دین‌شناسی معاصر، رویکرد نظام‌گرا و جامع‌نگر است.

در عرصه‌های پژوهش فرهنگی و علمی، اولین پرسش، از نظام فکری دین و طرح جامع اندیشه اسلام است. ممکن است برای این رویکرد، عوامل و انگیزه‌های متفاوت و متنوعی باشد، اما این مجال ضرورت توجه ما را به نگاه جامع به نظام اندیشه‌ای اسلام موجب می‌شود تا بر اساس آن، ضمن پاسخ به پرسش‌های پیش‌آمده، ساختار جامع معارف و اندیشه اسلامی را ترسیم نماییم و بر پایه آن اطلاعات ناب اسلامی را سازمان دهیم؛ البته بدیهی است تعیین ساختار معارف دینی بعد از مرحله نظریه‌پردازی با نظرخواهی از صاحب‌نظران انجام می‌پذیرد.

۴. تنوع و گستردگی اصطلاحات: در منابع و متون کلاسیک اسلامی، عنوان‌ها و اصطلاحاتی به صورت فراگیر، بدون در نظر داشت تعریف خاص و اشاره به روابط معنایی و تفکیک آنها استفاده شده است. آنچه در میراث مکتوب و گنجینه عظیم معارف اسلامی، ملاک کاربرد عنوان‌ها و اصطلاحات تلقی شده، بیشتر ناظر به تبادر لفظ و سنخیت ذهنی پدیدآورندگان و مؤلفان بوده است. این کاربری گسترده، سبب درهم‌تیدن اصطلاحات متنوع و متفاوت شده، اطلاعات خاص بخش وسیعی از اصطلاحات را با یکدیگر در آمیخته است و این

آمیختگی، زمان پژوهش‌ها را بسیار طولانی و دسترسی به اطلاعات در این زمینه‌های خاص را با مشکلاتی روبرو نموده است؛ برای نمونه می‌توان در کاربرد اصطلاحاتی مانند بعثت، رسالت، نبوت، اراده و مشیت خدا، امام، ولی و خلیفه در منابع کلامی دقت کرد که با وجود تفاوت‌های معنایی فراوان، بدون جداسازی در مفاهیم مشترک به کار رفته‌اند. از این قبیل در علوم مختلف مانند فلسفه، فقه و... فراوان وجود دارد.^۱

۵. لزوم مرزبندی دقیق موضوعات: امروزه پژوهش‌ها جزئی و تخصصی شده‌اند و تحقیقات و پژوهش‌های کلی بدون تعیین حد و مرز دقیق ارزش اطلاعاتی و پژوهشی خود را از دست داده‌اند. این پژوهش‌های کلی‌نگر و بدون مرز به ارائه کلیات و عموماتی می‌پردازند که اکنون نه مطلوب است و نه مورد درخواست. در شرایط نوین پژوهش دینی، آموزه‌هایی مورد نیاز است که به صورت موضوعات خاص، با تعیین مرزهای معناشناختی مشخص شده، مورد بررسی قرار گرفته باشند. تعیین محدوده موضوع و گستره آن و جستجوی موضوعات هم‌تراز، همپوشان و مرتبط، نقش بسیار اساسی‌ای در عمق‌بخشی به پژوهش ایفا می‌کند.

پژوهش در موضوع تبلیغ به مفهوم «پیام‌رسانی»، آن‌گاه به درستی صورت می‌گیرد که دقیقاً از اطلاعات «دعوت» و «فراخوانی» جدا شده، روابط معنایی و مرزهای مشترک آن با «بشارت»، «نوید» و «مژده‌دهی» از یک سو و با «انذار» و «بیم‌رسانی» از سوی دیگر مشخص گردد؛ همچنین تعیین ارتباط میان «تبلیغ» و «تبلیغ دینی» و انواع آن نگاه هم‌جانبه به موضوع را با ملاحظه فرابخش‌ها و زیربخش‌ها به وجود می‌آورد و این فرایند دقیق و مهم، همان ساماندهی اطلاعات اسلامی است.

۶. نحله‌ها و رویکردها: گرایش‌ها و نحله‌های متعدد و متفاوت در رشته‌های مختلف علوم اسلامی، بخشی از تاریخ و پیشینه علوم اسلامی را تشکیل می‌دهد. بسیاری از این تأثیرات در خوری در فرایند تکامل علوم در اسلام داشته‌اند؛ چه اینکه اینان در مواقعی اصطلاحاتی را برخلاف معنای متداول عصر خود به کار گرفته‌اند. وجود عنوان‌ها و اصطلاحات در نظریه‌پردازی‌ها و گرایش‌های اندیشمندان اسلامی، قطعه‌های اصلی بنای عظیم دانش دینی را تشکیل می‌دهد.

نام و عنوان بسیاری از نحله‌ها و رویکردهای علمی خاص

۱. ر. ک به: اصطلاحنامه‌های علوم اسلامی مانند: اصطلاحنامه فلسفه اسلامی، بخش الفبایی؛ قم: دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۳۶۷.

روش های علمی در رشته های علوم اسلامی، هرچند کاری دشوار و پیچیده است، اما دست یافتنی است و تأثیر آن در رسیدن درست به اطلاعات موجود در منابع و مدارک دینی و تنظیم اطلاعات نوآمد فوق العاده است.

ب) اصطلاحنامه علوم اسلامی

تدوین اصطلاحنامه در حوزه علوم اسلامی، تجربه تازه ای است که برای اولین بار در حوزه علمیه قم، دفتر تبلیغات اسلامی آن را آغاز کرده و همچنان پیگیری می شود. این کار سترگ و طاقت فرسا اضافه بر پیشگامی و سبقت در اطلاع رسانی علمی، امتیاز دقت، اتقان و اعتبار را هم به همراه داشته است و به همین دلیل توجه شخصیت های مختلف علمی را به خود معطوف نموده، در سال ۱۳۷۹ تقدیرنامه یونسکو را نیز دریافت کرده است که اولین مجموعه نرم افزاری آن در سال ۱۳۸۶ توسط مرجع عالیقدر شیعه، حضرت آیت الله العظمی صافی گلپایگانی رونمایی شد.^۳ آنچه در این نوشتار بدان اشاره می شود، با هدف تکامل بخشی به کار خوب و کامل این مجموعه موفق است.

اصطلاحنامه علوم اسلامی به لحاظ تخصصی بودن مانند هر اصطلاحنامه علمی دیگر، لزوماً از واژگان علمی و فنی بهره می جوید و از ثبت عنوان های غیر علمی پرهیز کرده است. تعیین دقیق و علمی روابط و نسبت های معناشناختی واژگان و جای دهی درست آن در سلسله مراتب معنایی اعم، اخص و همبسته و بهره مندی از یادداشت دامنه و توضیح گر و مانند آن و در نهایت ترسیم ساختار جامع اصطلاحات علوم اسلامی، رصد کردن اصطلاحات مترادف و مشترکات لفظی و معنوی، برخورداری از مستندات و عقبه های علمی - تخصصی، نداشتن عنوان های ذهنی و محاوره ای که از مشخصه های برجسته اصطلاحنامه تخصصی است، از مراتب اعتبار و منزلت علمی

آنان، تنها در گنجینه های مکتوب مانده اند که ساماندهی درست این نوع اطلاعات به منظور آگاهی از نظرگاه ها و آثار آنها در علم به فرایند تکامل علوم در اسلام، مطلوب است و برای ترسیم نمودار نظریه های علمی دوره های علوم اسلامی کارآمد می باشد؛ چه بسا شبهات نوپدایی که ریشه تاریخی و پیشینه مشخصی در نحله ای دارند و دستیابی به آن در پاسخ به شبهات پرسش های جاری نیز مؤثر است.

۷. انباشتگی اطلاعات: تعبیر انفجار اطلاعات، تشبیه گویایی است در خصوص افزایش تصاعدی اطلاعات در عصر حاضر. این انفجار در حوزه اطلاعات دینی بسیار شگفت آور است؛ زیرا هر لحظه از تمام جغرافیای فرهنگی جهان به سوی دین با نظریه ها، موضوعات، پرسش ها، شبهات هدف گیری می شود و این همه قطع نظر از عناوین و مباحث موجود در درون دین است. باتوجه به این انباشتگی، روش مند نمودن فرایند بهره جویی از محتوای منابع و متون دینی از بایسته های غیر قابل انکار است و تدوین اصطلاحنامه پیش نیاز روش مند نمودن فرایند استفاده از گنجینه عظیم منابع و متون دینی به شمار می آید.

۸. موضوعات نوپیدا: عنوان ها و موضوعات نوآمد و مطرح در دانش های بشری که در عناوین شناخته شده فعلی در متون دینی پیشینه ای ندارند، همواره در حال پیدایش و رو به رشدند. رهیافت به نگرش دین نسبت به آن عنوان ها در اندام واره معارف دینی، نیازمند ارائه ساختار معارف دینی است تا نخست جایگاه عنوان های نوآمد در ساختار شناسایی شود و سپس با بررسی همه جانبه تر در عناوین و موضوعات اعم، اخص و همبسته و مستندات آنها نظرگاه درست در این باره مشخص گردد.

نتیجه آنکه: اطلاع رسانی علمی از معارف دینی باتوجه به حجم اطلاعات، تنوع محورها، انبوهی خواسته ها، افزایش و رشد تصاعدی پرسش ها، شبهات نوآمد و موضوعات نوپیدا، در شرایط فرهنگی علمی و رسانه ای جهان معاصر، بدون بهره گیری از روش های علمی و تجربه شده، در طبقه بندی و ذخیره سازی اطلاعات و ساماندهی آن و فراهم آوردن زیرساخت های لازم ناممکن است. تعیین و ترسیم سلسله مراتب معنایی در کلیدواژه ها مبتنی بر موضوعات اسلامی، با ساختار مناسب و مستندات علمی که فلسفه وجودی اصطلاحنامه را تشکیل می دهد، یکی از زیرساخت های اساسی برای پاسخگویی به انبوه جست و جوهاست. و تدوین اصطلاحنامه با

۲. در سال ۱۳۷۱ اصطلاحنامه علوم اسلامی طراحی و تاکنون در هفت رشته علوم اسلامی تدوین شده است (ر. ک به: اصطلاحنامه اخلاقی اسلامی، قم: بوستان کتاب، ۱۳۸۶).

۳. نرم افزار پایگاه تخصصی اصول فقه مشتمل بر بیش از ۱۶۰ منبع اصولی است که براساس اصطلاحنامه علوم اسلامی تدوین شده است. کاربران با انتخاب موضوع موردنظر می توانند علاوه بر توضیحات مفهومی اصطلاحات، نمایه های موضوعی، چکیده ها و متن منابع را مطالعه، فیش برداری و به دلخواه چاپ نمایند.

این مجموعه‌ها به حساب می‌آید؛ با این حال پیچیدگی‌هایی ویژه اصطلاحنامه علوم اسلامی وجود دارد که در ادامه به پاره‌ای از آنها اشاره می‌کنیم:

ج) پیچیدگی‌های اصطلاحنامه علوم اسلامی

۱. ویژگی‌های متون اسلامی و مدیریت آن: از تفاوت‌های شاخص اصطلاحنامه علوم اسلامی با دیگر اصطلاحنامه‌ها، استناد به متون ثابت و مبتنی بر وحی قطعی است که عمدتاً همین منابع هسته به عنوان منابع تخصصی در دانش‌های اسلامی شناخته می‌شوند. نگاهی کوتاه به منابع علوم قرآن که از آغاز دوران نزول و با نامگذاری آیات و سوره‌ها شکل گرفته، در منابع نامدار علوم قرآن و کتاب‌های تفسیری همچنان با آفرینش و پیدایش اصطلاحات تداوم یافته است و همچنین توجه به حدیث و سنت پیامبر و عترت پاک او و نیز تأثیر آنها در گسترش فرهنگ اسلامی و ایجاد مصطلحات خاص حدیثی و ظهور نحله‌ها و عقاید متعدد، تدوین اصطلاحنامه را پیچیده‌تر کرده است؛ زیرا تنوع اصطلاحات و تعدد تفاوت دیدگاه‌ها در گستره طولانی زمانی، پیچیدگی‌های زبان و معناشناختی را خلق کرده است و این امر مدیریت کار اصطلاحنامه را سخت نموده است.

۲. دوره‌های تاریخی: علوم اسلامی، دوره‌های تاریخی متنوعی را در پیشینه خود دارد. در این دوره‌ها بسیاری از اصطلاحات و عنوان‌ها طلوع و بعد غروب کرده‌اند که برخی از آنها در اطلاعات و عنوان‌های بعد از خود اثرگذار بوده‌اند؛ به شکلی که شناخت اصطلاحات دوره پسینی بدون شناخت دقیق معانی پیشینی ممکن نیست. این اصطلاحات و اطلاعات مرتبط با آنها بخش قابل توجهی از علوم و معارف اسلامی را تشکیل می‌دهند که چشم‌پوشی از آنها ممکن نیست. تنظیم علمی اصطلاحات در علوم اسلامی بدون نظر داشت دوره‌های تاریخی به جامعیت اصطلاحنامه آسیب می‌رساند، در حالی که پیداست ایجاد روابط معنایی پیشینی برای اصطلاحات با نظرگاه تاریخی مشکل و شاید ناممکن باشد. این پیچیدگی، رهیافت روشمندی می‌طلبد؛ زیرا به اعتبار اصطلاحنامه علوم اسلامی می‌افزاید.

۳. اصطلاحات چندوجهی: اصطلاحات تخصصی در هر یک از علوم بشری و طبقه‌بندی آنها با توجه به تعریف خاص آنها، به روشنی قابل بازشناسی از اصطلاحات علوم دیگر است؛ به

دیگر سخن، اصطلاحات علمی حوزه اقتصاد را به خوبی می‌توان از اصطلاحات حوزه حقوق جدا ساخت و باز شناخت؛ و در این جداسازی، دشواری زیادی وجود ندارد؛ اما در حوزه دانش اسلامی معنای عنوان‌ها و کلیدواژه‌ها بسیار در هم تنیده و به هم پیوسته است. نگاهی گذرا به اصطلاحات اقتصادی با دید دینی، پیچیدگی‌های اصطلاحنامه علوم اسلامی را آشکار می‌کند؛ مانند اصطلاحات، اموال، انفاق، انفال، احسان، ارث، ثروت، ثروت اندوزی، حقوق مالی، خیر، مهریه، گنج، هدیه و ... .

عنوان‌های فوق، مجموعه‌ای از اصطلاحات اقتصادی، اخلاقی، حقوقی هستند که در علوم مرتبط جای گرفته‌اند، اما در علوم اسلامی آنقدر به هم پیوسته‌اند که تفکیک آنها ناممکن می‌نماید. انفاق، احسان، ارث و ... به همان وجهی که در فقه و اقتصاد مورد توجهند، در اخلاق نیز هستند و این همه باید در اصطلاحنامه علوم اسلامی ارائه شود و نمودار نسبت‌ها در این اصطلاحات، با وجود جداسازی آنها ترسیم شود. این موضوع از ظرافت و پیچیدگی‌های درخور اصطلاحنامه علوم اسلامی است.

۴. مراتب معنایی متفاوت: سطوح مراتب متفاوت در اصطلاحات مشترک، با توجه به کاربرد آنها در معانی متفاوت یکی از مشکلات مدیریت اصطلاحنامه است. تکثر مفهومی در عنوان واحد، نظام اصطلاحنامه را با چالش جدی روبرو می‌کند. عنوان‌هایی مانند امام، خلیفه، ولی/اراده، مشیت/نبوت، رسالت، بعثت و ... در اصطلاحنامه تخصصی کلام، در جایگاه‌های متعدد و با روابط متفاوت، کاری بس دشوار خواهد بود؛ با اینکه امری واقعی و تخصصی است، ولی به ظاهر نظام بخشی اصطلاحات را به چالش می‌کشد.

